

Apjir/ e-ISSN: 2602-2893

Cilt: 9, Sayı: 1, 2025, ss. 45-65/ Volume: 9, Issue: 1, 2025, pp. 45-65

Journal homepage: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/apjir>

ARAŞTIRMA MAKALESİ/RESEARCH ARTICLE

KELAM İLMİNDE KAVRAMSAL İHTİLAFIN SEBEPLERİ VE MEZHEPSEL BAĞLAMI

Fikrullah ÇAKMAK

Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, Erzurum

Assist. Prof. Dr., Atatürk University, Faculty of Theology, Department of Kalam, Erzurum/Türkiye

fikrullahcakmak@atauni.edu.tr

orcid.org/0000-0002-4559-7117

ror.org/03je5c526

Öz

Bu çalışmanın amacı, çeşitli sebeplerle farklılaşan itikadi mezhepler arasındaki tartışmaların zamanla tamamen kavramsal bir boyuta evrildiğini ortaya koymak ve kavramlar arası ayrışmanın olası nedenlerini ele almaktır. İtikadi ekoller kendi içlerinde özgün terminoloji geliştirerek yöntemlerini ve fikirlerini geniş kitleleri aktarmışlardır. Onların geçirmiş olduğu her türlü evre kavramlara değişik anlamlar yüklemelerine sebebiyet vermiştir. İslam'ın ilk dönemlerinden itibaren, inanç esasları üzerine yapılan tartışmalarda kullanılan terimlerin anlamlarının farklı yorumlanması, mezheplerin teolojik konumlarında derin ayrışmalara yol açmış, bu da İslam dünyasında mezhepler arasındaki görüş ayrılıklarını daha da keskinleştirmiştir. Çalışmada bu çatışmaların kavramsal boyutu ortaya koyulacaktır. Kelâm disiplini içindeki kavramların mezhepsel çatışmaları derinleştirdiğine, ayrışmaların temel bir nedeni olduğuna veya bu kavramların ortaya çıkış motivasyonlarına dair doğrudan bir çalışma bulunmamaktadır. Literatürdeki bu boşluk çalışmanın özgünlüğü olarak değerlendirilmiştir. Çalışmanın başlangıçta dil, düşünce, varlık ilişkisine, kavram ve istilâh tanımlarına değinilmiştir. Daha sonra kelam disiplini içinde kavramların farklılaşmasının muhtemel sebepleri üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak makale, İslam düşünce tarihindeki mezhepsel tartışmaların büyük ölçüde kavramsal bir zeminde gerçekleştiğini ortaya koymakta ve mezhepler arasındaki ayrışmaları anlamak ve çözümlemek için kavramların tarihsel süreçte geçirdiği dönüşüm ile mezheplerin bu kavramlara yüklediği anlamların doğru bir şekilde analiz edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Anahtar kelimeler: Mezhep, Kelam, Kavram, Dil, ihtilaf.

THE CAUSES OF CONCEPTUAL DISAGREEMENT IN KALÂM AND ITS SECTARIAN CONTEXT

Abstract

The aim of this study is to reveal that the debates among theological sects, which have diverged for various reasons, have gradually evolved into a purely conceptual dimension and to explore the possible causes of differentiation between concepts. Theological schools have developed their own unique terminology, conveying their methods and ideas to broader audiences. Every phase they have undergone has led them to attribute different meanings to concepts. Since the early periods of Islam, differences in the interpretation of terms used

Geliş Tarihi: 03.02.2025

Doi: doi.org/10.52115/apjir.1632030

Kabul Tarihi: 27.02.2025

in discussions on matters of belief have resulted in profound theological divisions among sects, further intensifying doctrinal disagreements within the Islamic world. This study aims to highlight the conceptual dimension of these conflicts. There is no direct study on whether the concepts developed within the discipline of Kalâm have intensified sectarian conflicts, constituted a fundamental reason for sectarian divergence, or what motivations underlie the emergence of these concepts. This gap in the literature is considered the unique contribution of this study. Initially, the study addresses the relationship between language, thought, and existence, as well as the definitions of concepts and terminology. Subsequently, it explores the possible causes of conceptual differentiation within the discipline of Kalâm. In conclusion, the article argues that sectarian debates in Islamic intellectual history have largely occurred on a conceptual level and emphasizes that, in order to understand and resolve sectarian divergences, it is necessary to accurately analyze the historical evolution of concepts and the meanings attributed to them by different sects.

Keywords: Sect, Theology, Concept, Language, Disagreement.

Atıf / Cite as: Çakmak, Fikrullah. "Kelâm İlminde Kavramsal İhtilafın Mezhepsel Bağlamı". *Apjir* 9/1 (Nisan 2025), 45-65.

Giriş

Kavramların özgünlüğü ve içsel derinliği, ilmî disiplinlerin temel yapı taşlarını oluşturarak, onların gelişiminde ve bilgiyi yapılandırmasında merkezi bir rol oynar. Her ilim dalı, kendi teorik çerçevesi ve metodolojisi doğrultusunda özgün terimler geliştirir ve bunlar, bilimsel bilgi birikiminin inşasında kritik bir işlev üstlenir.¹ Bir ilmi disiplini, özellikle bu disiplin içinde oluşan mezhebi doğru şekilde anlamak, mezhebin geliştirdiği kavramları derinlemesine kavramayı gerektirir. Zira bu uğraş, o disiplinin felsefesini, tarihini, kültürel arka planını ve bilgi birikimini kavramakla eşdeğerdir. Kavramları oluştururken kullanılan kelimeler, dil ve disiplinler arasında doğal olarak farklılaşır. Dilin yapısı, kelimelerin anlam yüklemelerini etkilerken, disiplinlerin ihtiyaçları da kavramların içeriğini şekillendirir.² Her ekol kendi fikirlerini ifade etmek amacıyla kavramlar oluştururken ekollerin ayrımlaşmasıyla, aynı kavrama yüklenen anlamlar değişebilir. Bu noktada kavramlar her ne kadar ilimlerin oluşumu esnasında birtakım zorunluluklardan dolayı ortaya çıkmış olsa da kavramların çeşitliliği ilmin öğrenilmesini zorlaştırabildiği gibi³ aynı zaman da o ilmin içerisinde oluşan ekollerin birbiriyle anlaşmasını da zorlaştırabilmektedir.

İslam düşüncesinin ana disiplinlerinden biri olan kelâm ilminin temeli diyalektik üzerine kurulmuştur. Nitekim ismine yönelik yapılan açıklamaların bir kısmı bu durumu destekler niteliktedir. Çünkü söz anlamındaki kelâm terimi tez-antitez ilişkisi içinde şekillenmiş bir aktiviteyi ifade eder.⁴ Oluştugu ilk günden beri kuruluş amaçlarından biri olan bu üslup aslında kelâm ilminin gayelerinden inşa ve savunma olgusunun doğal bir

¹ Abdullah Yıldız, "İstılahlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İ'tibâr Kavramı ile Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/36 (2016), 73.

² Toshihiko İzutsu, *İslam Düşüncesinde İman Kavramı* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2008), 14.

³ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 2/975.

⁴ Fethi Kerim Kazanç, "Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (01 Temmuz 2007), 180.

yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam düşünce tarihine bakıldığında, özellikle ana çizgideki kelâm okulları arasındaki tartışmalar, genellikle temel konular üzerinde oluşturulan kavramların değişik tanımlanması veya kullanılmasıyla ilişkilidir. Bu durum, zamanla ekoller arası anlayışı ve iletişimi zorlaştırmış, daha karmaşık tartışmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Her mezhep, karşı tarafa yönelik eleştirisini kavrama kendi attığı anlam çerçevesinde yaparken, karşıt ekolün yüklediği anlamı göz ardı etmiştir. Bu yaklaşım, kavramsal farklılıkların derinleşmesine ve ekoller arasında anlaşmazlıkların artmasına zemin hazırlamıştır. Mezhepler bu kavramlar üzerinden oluşturulan anlayışa binaen tartıştıkları meselede temelde yakın fikirleri savunmuş olmalarına rağmen kendilerini hak karşı tarafı da batıl görebilmişlerdir. Dolayısıyla, İslam düşünce tarihindeki özelde de kelâm disiplini içerisindeki fikir ayrılıklarının önemli bir kısmının kökeninde, kavramların alternatif yorumlanması ve bu yorumların eleştirilmesi yatmaktadır.⁵

Mezheplerin oluşumuna etki eden iç ve dış faktörler, yalnızca mezheplerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamakla kalmamış, aynı zamanda bu mezheplerin kullandığı kavramlara değişik anlamlar yüklenmesine de sebep olmuştur. İslam'ın temel kaynakları olan nasların yorumlanmasındaki metodolojik farklılıklar,⁶ dinî metinlerin anlaşılmasındaki zorluklar⁷ ve İslam'da fikir hürriyetinin varlığı,⁸ her bir mezhebin kendine özgü bir terminoloji geliştirmesine yol açmıştır. Buna ek olarak, dış faktörler de bu anlam değişiklikleri derinleştirmiştir. Toplumsal ve kültürel unsurlar, ekonomik koşullar, siyasi çekişmeler ve diğer dinlerle olan etkileşimler, mezheplerin kavramsal dünyalarını şekillendirmiştir.⁹

Literatürde kelâm disiplini içerisinde oluşturulan kavramların mezhepsel çatışmaları yoğunlaştırdığına, ayrışmaların önemli bir nedeni olduğuna veya bu kavramların oluşmasındaki saiklere yönelik doğrudan bir çalışma söz konusu değildir. Ancak, bu ilim çerçevesinde dilin gücünü ve dilden kaynaklanan spesifik sorunları ifade eden çalışmalar bulunmaktadır.¹⁰ Ayrıca özellikle mezheplerin oluşumunun sebeplerine yönelik birçok

⁵ Sinan Öge, *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller* (İstanbul: Araştırma Yay., 2009), 85.

⁶ Bayram Çınar, "İslam Geleneğinde Mezhepleşme Algısı ve Mezhep Olgusu", *Akademik-Us* 4/2 (30 Aralık 2020), 50-55.

⁷ Muhammed B. Tavit Tanci, "İslam'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2011), 461.

⁸ eş-Şurâ 42/8; Hûd 11/118.

⁹ Osman Aydın, "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (30 Haziran 2003), 13-14; Bayram Çınar, *Din-siyaset ilişkisi açısından Me'mun dönemi mihnesi* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora, 2019), 129-157.

¹⁰ Galip Türcan, "Kelâmın Dil Üzerine Kurduğu İstidlal Şekli -Bâkullânînin Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (01 Aralık 2011), 127-138; Mehmet Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", *NAZARİYAT İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 37-79; Hasan Tevfik Marulcu, "Ehl-i Sünnet Kelâmı Açısından İlâhî İlim ve 'Lealle' - Kelâm-Belâğat ilişkisi Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (01 Haziran 2015), 33-45; Hüseyin Doğan, "İslâm Düşüncesinde İtikâdî Mezheplerce Benimsenen Dil Anlayışları", *Sakarya*

çalışma vardır.¹¹ Temelde kavramların mı grupları oluşturduğu, yoksa sosyal, siyasi, dil gibi etmenlerin mi grupları ve dolayısıyla kavramların yorumunu farklılaştırdığı, toplum yapısına ve toplumsal dinamiklere dair felsefi bir tartışmadır. Bu diyalektiğe girilmeden, çalışmanın amacı şu şekilde belirlenmiştir: Çeşitli sebeplerle ayrışan itikadi mezhepler arasındaki tartışmaların zamanla tamamen kavramsal bir boyuta evrildiğini ortaya koymak ve kavramlar arası ayrışmanın olası nedenlerini ele almaktır. Çalışmanın başında, dil/düşünce/varlık ilişkisine değinilecek ve konunun temel terim ve ifadelerinin tanımları verilecektir. Ardından, kelâm disiplini içerisinde kavramların farklılaşmasının muhtemel sebepleri tartışılacak ve kelâm, vücûb alellâh, adalet, sıfat ve imamet gibi örnekler üzerinden konu delillendirilecektir.

1. Kavramlar Tarihi

1.1. Dil Düşünce Varlık İlişkisi

Sözcükler, cümleler ve dil bilgisel kurallar aracılığıyla düşünceleri organize eden ve aktaran dil, düşüncelerin anlatımında ve iletişim sağlanmasında kullanılan bir sembol sistemidir. Dilin bu işlevleri, insanların düşünme süreçlerini şekillendirir ve kavramsal anlam oluşturur. Örneğin, bir dilde var olan kavramlar ve kelimeler, o dili konuşanların düşünce dünyalarını etkiler. Düşünce ise, insanın zihinsel süreçlerini, kavramları, fikirleri ve duyguları içeren bilişsel faaliyetleri ifade eder. Düşünce, dil aracılığıyla ifade edilir ve dilin yapısal özellikleri düşünsel süreçleri etkiler. Varlık kavramı ise var olan her şeyi, varlıkları ve onların özelliklerini kapsar. Dil ve düşünce, varlıkla yakından ilişkilidir; çünkü insanlar varlıkları anlamlandırmak ve kategorize etmek için dili kullanır. Dilin

Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 14/26 (15 Aralık 2012), 1-24; Elmas Gülhan Çam, “Bâkullânî’de Bir Delillendirme Yöntemi Olarak Luğavî İstidlal”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/1/40 (30 Haziran 2018), 217-234; Bilal Deliser, “Müteşâbihü'l-Kur’an’la İlgili Bir Tasnif Önerisi ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (15 Haziran 2014), 5-35; Kıyasettin Arslan, “Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (15 Mart 2022), 264-286; Turan Bahşi, “Mezhebî Aidiyetler Bağlamında Mu’tazile’nin Arap Dilini Kullanımı”, *Turkish Academic Research Review* 6/1 (25 Mart 2021), 253-292; İbrahim Aslan, “Kelâmulullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (01 Nisan 2010), 131-150; Recep Önal, “İtikadî Mezhepler Arasında Teolojik Etkileşim Bağlamında Mâtürîdî ve Mu’tazile’nin Görüş Farklılıkları”, *Academy Global*, (01 Ocak 2023).

- ¹¹ Ethem Ruhi Fıçlalı, “Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 4 (1980), 115-131; Sabri Hizmetli, “İtikadî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVI (1983), 653-680; Aydın, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî’nin Rolü”; Mehmet Ali Büyükkara, “Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler”, *İlahiyat Akademi* 5 (15 Temmuz 2017), 37-58; Çınar, “İslam Geleneğinde Mezhepleşme Algısı ve Mezhep Olgusu”; Kadir Demirci - Muhammed Yahya Salim Azzan, “Mezhep Çatışmalarının Sebepleri”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (30 Aralık 2018), 7-39; Abdylkader Durguti, “Hilafet Tartışmalarının Siyasi Mezheplerin Oluşumuna Etkisi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (15 Aralık 2016), 149-176; Kazanç, “Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler”; Hasan Kurt, “İtikadî Mezheplerin Oluşum Serüveni”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Haziran 2013), 23-35; Tanci, “İslam’da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu”.

düşünce ve varlıkla olan ilişkisi aslında tartışmalı bir konudur. Bazı düşünürler, dilin düşünceyi belirlediğini ve varlıkları anlamlandırmada merkezi bir rol oynadığını savunurken, diğerleri düşüncenin daha temel olduğunu ve dilin sadece bir araç olduğunu ileri sürer. Bu konuda alternatif görüşler bulunsa da dil, düşünce ve varlık arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamak, insan bilincinin ve bilişsel süreçlerin temelini oluşturan önemli bir araştırma alanıdır.¹²

Sözcük ve yazı, insanların iç dünyalarını ifade etmek ve dış dünyayı anlamlandırmak için tarih boyunca geliştirdikleri temel araçlardır. İnsanlar, gerçekleri, duyguları ve düşünceleri aktarmak için bu araçlara başvururlar. Dolayısıyla, sözcük ve yazı, insan düşüncesiyle dış dünya arasındaki derin ilişkiyi yansıtarak, insanlık tarihindeki bilgi, iletişim ve kültürel gelişimin temel taşları olmuştur. Bu araçlar sayesinde insanlar, geçmiş deneyimleri değerlendirir, geleceği planlar ve anlam arayışlarını sürdürürler. Anlamlar için sözcüklerin belirlenme süreci her gelenekte olduğu gibi İslam düşünce tarihinde de tartışılmıştır; anlamlar için sözcükler oluşturma veya anlamlar karşısında lafızların belirlenmesinde etkin olan özne yani vaz'; lügavi, şeri', örfi ve ıstılahi vaz' gibi gruplara ayrılmıştır.¹³ Lafız açısından ise şahsî ve nev'î şeklinde gruplandırılmıştır.¹⁴ Bu husustaki temel tartışma, söz konusu sözcüklerin kim tarafından oluşturulduğudur. Yani sözcüklerin oluşumu tevkîfî midir yoksa insanlar tarafından mı oluşturulmuştur? Bu tartışmaya girmeden özellikle ıstılahî sözcüklerin oluşumunda birtakım disiplinlerin veya kelâm, fıkıh, nahiv gibi disiplinler içinde bazı okulların etkin olduğunu söylemek mümkündür.¹⁵

Anlamlar için sözcüklerin belirlenme sürecinde, insanların düşüncelerinin sınırsız olmasına karşın bu düşünceleri ifade eden kavramların sınırlı olduğu unutulmamalıdır. Bu durum, ıstılahlar için de geçerlidir. Her bilim dalı, kendi sınırsız düşünce dünyasını belirli ıstılahlara hapsedmek zorunda kalmış ve ıstılahlar belli düzeyde anlamlar taşımıştır.¹⁶ İster ıstılahî olsun ister diğer vaz' türleri olsun, dillerdeki sözcük-anlam ilişkisinin önemli ölçüde iradi olduğu söylenebilir. Varlığın karşısında oluşan sözcükler, insanların varlığı anlamlandırma gereksiniminin bir sonucudur ve insan zihninin bir ürünüdür.¹⁷ Hakikati ifade etmek amacıyla geliştirilen söz ve yazının zamana ve kültürlere göre değiştiği de rahatlıkla ifade edilebilir.¹⁸ İnsan zihninin varlığı

¹² Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", 40.

¹³ Numan Karagöz - Hulusi Arslan, "Kâdî Abdülcebbar'ın Muvâzaa Savunusu", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2021), 2.

¹⁴ Alâeddin Ali Ali Kuşçu, *'Unküdü'z-zevâhir*, thk. Ahmed Afiff (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2001), 171.

¹⁵ H. Yunus Apaydın, "Fıkıh Terimlerinin Oturduğu Teorik Çerçeve ve Terminolojiye Riayetın Önemi", *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XIX/1 [İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu-I-] (2006), 134.

¹⁶ Rifat Akbaş, *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora, 2018), 2.

¹⁷ Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995), 72.

¹⁸ Apaydın, "Fıkıh Terimlerinin Oturduğu Teorik Çerçeve ve Terminolojiye Riayetın Önemi", 133.

anlamlandırma serüveni, birçok etkenle şekillenmiştir. Bu süreçte, insanın veya toplumun yaşadığı her olay ve gelişme aktif rol oynamıştır.¹⁹

Dil temelli ifadelerde ortaya çıkan en önemli sorunlardan birisi anlamın doğru oluşturulma meselesidir. Çünkü varlığın, olayın veya olgunun kavranması ancak dilin oluşturduğu anlamın doğru anlaşılmasıyla mümkündür.²⁰ Bu nedenle karşı tarafın fikrini anlama arayışında olan kişi önce dilin yapısal ve işlevsel özelliklerini anlamalıdır. Dil, bir kültürün ifade aracı olarak sadece kelime düzeyinde değil, aynı zamanda sembolik ve kültürel bağlamlarda da anlam kazanır. Bu bağlamda, dilsel ifadelerin anlamını doğru şekilde çözümlmek, iletişimde etkili olmanın yanı sıra düşünsel süreçlerini de yönlendirir. Dolayısıyla, anlamın derinlemesine kavranabilmesi için dilin işlevselliği ve kültürel bağlamları da göz önünde bulundurulmalıdır.

Dilin ve kavramların doğru anlaşılması hem söyleyenin hem de dinleyenin kavramsal bağlamı aynı şekilde algılamasına dayanır. Söyleyenin niyeti ve kullandığı sözcükler kadar, dinleyenin bu sözcükleri nasıl algıladığı da önemlidir. İletişimdeki temel sorunlardan biri, söyleyenin ifade ettiği kavramlarla dinleyenin anladığı kavramlar arasındaki potansiyel farklılıklardır. Sözcükler ve ıstılahlar, kullanıldıkları bağlama göre değişik anlamlar taşıyabilir; dinleyici, kendi bilgi birikimi ve deneyimleri doğrultusunda bu anlamları yorumlar. Bu durum, özellikle akademik ve bilimsel söylemlerde, kavramların net ve tutarlı bir şekilde anlaşılmasını zorlaştırabilir. Bu nedenle, dildeki dizin, anlam ve kullanım bilgisine dikkat edilmesi, bu tür problemlerin çözümünde kritik bir rol oynar.²¹

1.2. Kavram ve İstilah Nedir

İslam düşüncesinde, özellikle Kelam disiplini geliştirilen her düşünce, temelde bir teorik yapı olarak karşımıza çıkar. Teoriler, belirli bir konuda sistematik bir açıklama sunmayı amaçlayan epistemolojik çerçeveler olarak tanımlanabilir.²² Bu bağlamda, teorilerin inşa ve ifade edilmesinde kullanılan kavramlar, en temel bileşenleri oluşturur. Kelam disiplini açısından bakıldığında, kavramların önemi daha da belirgin hale gelir. Kelam ilminin teorik yapısı, akıl ve nakil ekseninde şekillenen kavramsal çerçeveler üzerine inşa edilmiştir. Bu kavramsal çerçeveler, bir yandan inanç esaslarını derinlemesine analiz ederken, diğer yandan mezhepler arası farklılıkların izahında kritik bir rol oynar. Teorilerin yapılandırılması ve bu yapıların birbiriyle olan ilişkilerinin anlaşılabilmesi, kullanılan kavramların doğru, tutarlı ve sistematik bir şekilde tanımlanmasına bağlıdır.

¹⁹ Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", 44-45.

²⁰ Mevlüt Uyanık, "Türkiye'deki Kavramsal Kargaşanın Temel Terimleri: 'Din', 'Millet' ve 'Şeriat'", *Yeni Türkiye* IV/23-24 (1998), 2623.

²¹ Uyanık, "Türkiye'deki Kavramsal Kargaşanın Temel Terimleri", 2623.

²² Robert I. Sutton - Barry M. Staw, "What Theory is Not", *Administrative Science Quarterly* 40/3 (1995), 378; Karl E. Weick, "What Theory is Not, Theorizing Is", *Administrative Science Quarterly* 40/3 (1995), 384-387.

Kavramlar, teorik yapının soyut unsurlarını somutlaştıran, organize eden ve anlaşılabilir kılan zihinsel araçlardır.²³ Kavram, genel olarak nesnelerin veya olayların ortak özelliklerini kapsayan ve bu ortaklıkların zihinde belirli bir ad altında toplanmasını sağlayan soyut bir tasarım olarak tanımlanır. Aynı zamanda kavram, yargı ve çıkarımların temel dayanağını oluşturan en yalın, en temel öge olarak da nitelendirilir.²⁴ Bu tanımlar, kavramın zihinsel bir tasarım veya tasavvur sürecinin ürünü olduğunu ortaya koyar. Kavram, nesnelerin ortak özelliklerinin zihinde oluşturulan bir temsili olarak, bu zihinsel tasavvurun tümevarımsal bir süreçle elde edildiğini gösterir.²⁵ Yani, kavramlaştırma süreci, bireysel gözlemlerden hareketle genel bir yargıya ulaşmayı içeren tümevarımsal bir aktivitedir. Kavramların oluşturulması ve tanımlanması, sadece bireysel zihinsel süreçlerin değil, aynı zamanda kolektif bilgi birikiminin de ürünü olup epistemolojik bir süreci temsil eder. Bu süreçte, kavramlar arasında ilişki kurularak teorik yapıların temeli atılır.

İstilah ise daha spesifik bir anlam taşır ve belirli bir grubun ya da disiplinin ortak anlam üzerinde uzlaştığı özel terimler olarak tanımlanır. İstilah, "lafzın bir münasebet sebebiyle lügat manasından çıkarılarak başka bir manada kullanılması" veya "bir grubun, bir kelimeye, ilk kullanıldığı bağlamdan hareketle, kendi özel anlamını vermekte anlaşması"²⁶ şeklinde açıklanır. Bu tanımlar, istilahın, seçilen kelimenin lügat anlamıyla tamamen bağımsız olmayan, ancak onunla ilişki kuran bir anlam taşıdığını gösterir. İstilah, bu anlamda, belirli bir bilim, sanat veya meslek dalında kullanılan ve o alanda özelleşmiş, anlamı daraltılmış kelimeler olarak işlev görür.²⁷

Batı kaynaklarında istilah, "bilime ait bir alanda belirlenmiş, anlamlandırılmış ve tanımlanmış bir kavramın karşılığına gelen ve üzerinde ittifak edilen rumuz" olarak tanımlanır.²⁸ Bu tanım, istilahın, belirli bir disiplinde kavramsal çerçevenin oluşturulmasında ve bu çerçeve üzerinden yapılan iletişimde oynadığı kritik rolü vurgular. İstilahlar, belirli bir grubun ortak anlam üzerinde uzlaştığı terimlerdir ve bu anlamda, istilahın oluşturulması sürecinde iki önemli husus öne çıkar: İlk olarak, istilah, seçilen kelimenin ilk anlamıyla tamamen bağımsız olmayan, ancak onunla ilişki kuran bir anlam geliştirmeyi içerir. İkinci olarak ise istilah, genel olarak herkes tarafından kabul edilen bir anlamdan ziyade, belirli bir grubun üzerinde mutabakata vardığı bir anlamı temsil eder.

²³ Ahmet Cevizci, *Paradigma felsefe sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005), 988.

²⁴ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975), 106; Cevizci, *Paradigma felsefe sözlüğü*, 988.

²⁵ A.R. Lacey, *A Dictionary Of Philosophy* (London: Routledge, 1996), 56.

²⁶ 'Alî b. Muhammed es-Seyyid eş-Şerîf el-Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983), 28; Muhammed b. 'Alî b. el-Ğâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî et-Tahânevî, *Keşşâfu istilâhâtî'l-funûn ve'l-ülûm*, thk. 'Alî Dağrûc (Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996), 1/212.

²⁷ Ali Bulut, "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (01 Haziran 2008), 90.

²⁸ Yaşar Daşkıran, *Arapçada Terim ve Terim Türetme Yolları* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2010), 1.

İstilahlar/kavramlar bilimsel disiplinlerin, entelektüel akımların ve düşünce okullarının anlaşılmasında temel anahtardır. Herhangi bir teorik yapının anlaşılabilirliği, o yapının inşa edildiği istilahların doğru kavranmasına bağlıdır. Bilimsel ve entelektüel yapıların ana prensipleri, temel konuları ve yöntemleri, istilahlar aracılığıyla formüle edilir.²⁹ Dolayısıyla, her disiplinin kendi istilahlarını oluşturması, o disiplinin bilgi üretimi ve iletişim süreçlerini belirler. Bu bağlamda istilahlar, sadece kavramsal araçlar değil, aynı zamanda disiplinler arası etkileşimi ve anlayışı mümkün kılan köprülerdir. Disiplinlerin kendine özgü terminolojileri, sadece o alanın özgünlüğünü yansıtmakla kalmaz, aynı zamanda bu alanın bağımsızlığını ve teorik bütünlüğünü de ortaya koyar. Bir disiplinin sınırlarını belirleyen istilahlar, bilgi üretiminin hangi çerçevede ve hangi metotlarla gerçekleşeceğini tanımlar. Bu durum, disiplinin dışı karşı nasıl bir duruş sergilediğini ve diğer disiplinlerle olan ilişkilerini de şekillendirir. İstilahlar, karmaşık kavramların kısa ve öz bir şekilde ifade edilmesini sağlar; bu da disiplin içindeki aktörler arasında bilgi alışverişini kolaylaştırır ve olası yanlış anlamaların önüne geçer.³⁰ Disiplinler arası iletişimde istilahların doğru kullanımı, alanlar arasında teorik ve metodolojik uyumu da destekler

2. Kelam Disiplininde Kavramların Oluşum Süreci ve Farkılılaşmasının Sebepleri

Bilimsel disiplinlerin tarihsel gelişimi, sosyal, kültürel ve siyasal dinamiklerin etkisiyle biçimlenmiştir. Ortaya çıkan karmaşık olgular, mevcut kavramsal çerçevenin genişletilmesi ya da yeniden tanımlanması gereksinimini doğurur. Bir disiplinin daha sistematik ve bütünlüklü bir yapıya ulaşabilmesi için, kimi zaman var olan kavramlar yeniden ele alınmakta, kimi zaman da yeni kavramlar geliştirilerek bilgi yapısına eklenmektedir. Disiplin içindeki kavramlar, bilginin yapılandırılması, yorumlanması ve aktarılması görevini üstlenir; dolayısıyla bilgi birikiminin artışıyla birlikte kavramsal yapının evrimi doğal bir süreç olarak kendini gösterir. Bu süreçte akıl, gözlemlenen gerçeklikleri değerlendirip anlamlandırarak merkezi bir işlev üstlenir ve disiplinin bilgi sistematığını şekillendirir. Kelâm disiplini de bu süreçten etkilenmiş olup, Fârâbî'nin tabiriyle "iradi akılsal" olarak tanımlanan, yani zihin dışında varlıkları olmayan, iradi bir çabanın ürünü olan kavramlar üretmiştir. Bu durum, değişmez tanımlar yapmayı zorlaştırmakta ve çok anlamlılığa yol açarak, ekoller arasında değişik tanımlamaların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır.³¹ Kelâmî terminoloji oluşturulurken aralarından farklılıklar olan varlık ve olguların ortak yönleri düşünce boyutunda yakalanıp genel bir anlam oluşturma süreci takip edildiği görülür. Aslında bu, kavramların oluşturulması esnasında ortaya konulan soyutlaştırma işlemidir. Kavram oluşturulması esnasında

²⁹ Rabih b Haviyye, "İstilah ve Kavram Üzerinden İslam Edebiyatı Okuması", çev. Ayşenur Torunergil, *Katre: Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 9 (2020), 259.

³⁰ Soner Akşehirli, *Edebiyat Öğretiminde Terim Sorunu* (İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora, 2008), 77.

³¹ Hasan Ayık, "Felsefi Kavramların Oluşmasında Farabî'nin Rolü", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7-8 (30 Aralık 2005), 79-81.

yapılan aktivite nesnelerin sadece kendilerine ait olan özel hallerinden ayrılması yani bir soyutlama yapılmasıdır. Yani nesnelerde, olgularda temel özellik olmayan, onu diğer türden ayıran arız denilebilecek özelliklerin dışarıda bırakılmasıdır ki bu da zihinsel bir işlemdir.³² Bu bağlamda kelâm ilmi de Kur'an'dan yola çıkarak oluşturmuş olduğu itikada yönelik temel esasları ve bunları açıklamaya yönelik oluşturduğu kavramları esas olarak akli bir zeminde anlar ve şekillendirir. Aslında kelâm ilminde oluşan kavramların bu süreci, kelâm yönteminin de asıl işlevidir. Zira bu ilmin ismi üzerinden yapılan tartışmalarda bu yöntemi bize işaret etmektedir.³³

Kavramların iradî ve aklî olarak teşekkülü, onların tanımlanma süreçlerinde birçok etkenin etkisi altında kalmasına yol açmıştır. Dilin yapısı, ideolojik bakış açıları, siyasi olaylar, sosyal ve kültürel dinamikler ve metodolojik yaklaşımlar, kavramların içerik ve anlam dünyasını şekillendiren başlıca unsurlardır.³⁴ Ancak sonuçta kavramlar/istilâhlar belli bir düşünce etrafında birleşmiş grupların kendilerine özgü tanımlarla ortaya çıkarmış olduğu iradî/aklî lafızlar olduğundan, bu gruplar söz konusu lafza verdikleri anlamlar nedeniyle eleştirilemezler.³⁵

2.1. Dilin Kavramsal Çerçeveye Etkisi

İslam Kelamında da dil, yalnızca bir iletişim aracı olmanın ötesinde, varlığın mahiyetini kavramada ve teolojik yapıların inşasında temel bir unsur olarak kabul edilmiş, metafizik ve epistemolojik tartışmaların merkezinde yer almıştır.³⁶ Kelam ilminin vahiy temelli oluşumu göz önünde tutulmakla birlikte, ilk dönemden itibaren bu ilim içerisinde var olan terimlerin oluşumunun dil eksenli olduğu unutulmamalıdır.³⁷ Özellikle bu ilmin temel kaynağının yani kitabının Arapça olması, bu terimlerin belirlenmesinde de zorunlu olarak Arapçanın belirleyici olduğu bir dil anlayışının etkin olmasını sağlamıştır.³⁸ Kelamcılarının kavramları oluştururken dil eksenli bir anlayışı benimsemeleri onların vahyin dili olan Arapça'yı kutsamasından öte dilin insanla olan ilişkisinin sadece iletişim boyutuna indirilemeyeceği anlayışının bir sonucu olarak düşünülmelidir.³⁹

Kelam ilminde kavramların alternatif tanımlanmasının dilsel nedenleri, Arapçanın dil yapısı ve çok anlamlılık özellikleri, tercüme süreçleri, bölgesel farklılıklar ve kültürel

³² Cevizci, *Paradigma felsefe sözlüğü*, 988; Robert Audi (ed.), *The Cambridge Dictionary Of Philosophy* (New York: Cambridge University Press, 1999), 169.

³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2/830.

³⁴ Fatih Ulugöl, "Arap Dili İstılâhlarındaki İhtilaflarda Dînî Hassasiyetin Rolü", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX/2 (2020), 487; Muzaffer Barlak, "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum Ve Gelişim Merhaleleri", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 481-504.

³⁵ Çağfer Karadaş, "Kelâm İlminde İstilah ve Medeniyet Tasavvuru", *İslâmî Araştırmalar* XIX/2 [İslâmî ilimlerde Terminoloji Sorunu-II-] (2006), 205.

³⁶ Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", 73.

³⁷ Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", 38.

³⁸ Arslan, "Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi", 265.

³⁹ Bulğen, "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü", 57.

etkileşimler bağlamında değerlendirilebilir. Arapça'daki bazı kelimelerin birden fazla anlama sahip olması, kelimeler arasında farklı yorumlara zemin hazırlamış ve bu durum, kavramların çok katmanlı anlam dünyalarında değişik şekillerde ele alınmasına yol açmıştır. Ayrıca, İslam dünyasının erken dönemlerinde Yunanca, Süryanice ve Farsça gibi dillerden yapılan tercümeler sırasında kavramların özgün anlamlarının kaybolması veya değişmesi, kelamî tartışmalarda kavramların çeşitli şekillerde kullanılmasına neden olmuştur. Bunun yanı sıra, Bağdat, Basra ve Kufe gibi kelam merkezlerinde dil anlayışının çeşitlenmesi, kavramların bölgesel ve coğrafi farklılıklara göre şekillenmesine katkı sağlamıştır. Dilsel inşa ve metaforların sıkça kullanıldığı kelam söylemi, soyut kavramların açıklanmasında değişik anlam katmanlarının oluşmasına yol açmış, böylece kelimeler arasında aynı kavramın değişik yorumlanması mümkün olmuştur. Dil-düşünce-varlık ilişkisi noktasındaki ortaya çıkan tartışmalar Kelam ilmi içerisinde de yoğunlukla kendini hissettirmiş, bu konularda alınan tavırlar doğal olarak Kelami kavramların da tanımlanmasında ve ekoller arasında farklılaşmasında etkili olmuştur.

İslam düşüncesindeki dil-varlık ilişkisi, sözcüklerin tevkîfî olup olmaması yani dilbilimsel ve felsefi açıdan dilin kökeni ve anlam oluşturma süreçleri tartışılmıştır. Ehl-i sünnette özelde ise Eş'arilikte ilk dilin tevkîfliliği savunulmuş, dillerin ilahi bir kökenli olduğu ve belirli anlamların sabit olduğu kabul edilmiştir.⁴⁰ Söz konusu görüşün Ehl-i sünnetin genel kabulü olduğu da ifade edilmiştir.⁴¹ Buna karşılık, Mu'tezile, dillerin ve kavramların insanlar tarafından oluşturulduğunu, bu nedenle değişken ve bağlamla ilgili olduğunu savunmuş, insan rolünü ön plana çıkarmıştır.⁴² Ehl-i sünnet köken dilin tevkîfî olduğunu savunsa da diğer dillerin fer'de ıstılâhî ve kıyâsî olduğunu yani insanların bir ürünü olduğunu kabul etmiştir.⁴³

Dil temelli söz konusu tartışmalar dikkate alındığında Mu'tezile ile Ehl-i sünnet arasındaki başat tartışmalardan biri olan *vücûb alellah* hususu diğer nedenlerin yanı sıra dilsel problemlerden biri olarak okunabilir. Ehl-i Sünnet *vücûb* kavramı üzerinden oluşturduğu anlama binaen Allah hakkında vücûbiyetin söz konusu olmayacağını ifade ederken,⁴⁴ buna karşılık Mu'tezile medh ve zem gerektirecek birtakım fiilleri Allah'ın yapması gerektiği düşüncesi üzerinden kavramı Allah için kullanmıştır.⁴⁵ Bu kavramla ilgili olarak Arapça'da *ıztırâr*, *ilcâ*, *farz*, *lüzum* ve *sübut* kavramları ön plan çıkmaktadır. Mu'tezile *vücûb* kavramına bir illetten dolayı zorunluluk anlamına gelen *ilcâ* ve *ıztırâr* kavramlarından

⁴⁰ Muhammed b. Hasan İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Ahmed Abdurrahman (Kahire: Mektebetü's-Sakâfatu't-Dîniyye, 2005), 42.

⁴¹ Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, thk. Hans Peter Lens - 'Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kâhire: El-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2003), 226.

⁴² Ebu'l-Hasan Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, ed. Mahmud Muhammed Kasım, ts., 5/160, 166.

⁴³ Numan Karagöz - Hulusi Arslan, "Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı", *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2021), 434-449.

⁴⁴ el-Pezdevî, *Usûlu'd-Dîn*, 130.

⁴⁵ Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, 6/43.

farklı olarak⁴⁶ “gücü yeten kişinin yapmadığı takdirde bazı yönlerden zemmedilmeyi hak ettiği şey” veya “yapılmama durumunda doğrudan zemme müstehak olmayı gerektiren şey”⁴⁷ olarak tanımlamaktadır. Bu noktada Mu'tezile'ye göre *vâcip* “kötünün terkinini gerektiren şey”dir.⁴⁸ Mu'tezile, *vâcip* teriminin Allah için kullanılabileceğini savunmuştur, çünkü onlar *vâcip* kavramını *kabih fiil* ile birlikte ele almışlardır. Ancak, *farz* kelimesinin kullanılmasını uygun bulmamışlardır, zira *farz* terimi, başka biri tarafından zorunlu kılınmış bir fiili ifade ederken, *vâcip* için aynı şey düşünülmemiştir.⁴⁹ Çünkü Mu'tezile'ye göre, bir şeyin *vâcip* olması için zorunlu kılan birine ihtiyaç yoktur.

Ehl-i Sünnet ise *vücûb* kavramını zorunluluk anlamında kullanmakta ve *aklî* ve *şer'î* sorumluluk şeklinde kısımlara ayrılmaktadır. Aklî sorumluluk muhal olan bir durumu gerektirmesi nedeniyle terkinin mümkün olmadığı, failden sudur eden şeydir. Şer'î sorumluluk ise terkinde günah olan, terk edenin cezalandırılacağı zorunluluklardır.⁵⁰ Ehl-i Sünnetin *vücûb* tanımı dikkate alındığında söz konusu tanımlardan hiçbirisi Allah için düşünülmeyeceğinden Allah için *vücûbiyet* gerçekleşmez. Örneğin Allah'ın bir fiilden dolayı zarar görmesi, zemmedilmesi veya fiilin zorunluluğundan dolayı emir altında olması düşünülemez.⁵¹ Görüldüğü üzere Ehl-i Sünnetin Allah hakkında *vücûbiyetin* imkansızlığı görüşü *vâcip* kavramına verdiği anlamlar üzerinden şekillenmektedir.

2.2. Siyasi Güç Mücadeleleri ve İdeolojik Saf Tutuş

Siyasi güç mücadeleleri, kelimî kavramların yorumlanış biçimlerini ve bu yorumların mezhepler ile düşünce ekolleri arasında nasıl farklılaştığını şekillendiren önemli bir sosyo-kültürel faktördür. Bu süreç, kelimî kavramların çeşitli şekillerde yorumlanmasına neden olmuş ve bu yorumlar, siyasi bağlamda yeni anlamlar kazanarak mezhepler arasındaki ayrışmaları derinleştirmiştir. Özellikle imamet kavramı, İslam düşüncesinde siyasi ve teolojik liderliği ifade eden önemli bir kavram olup, Sünni ve Şii mezhepler tarafından değişik şekillerde yorumlanmıştır. Sünni düşüncede imamet, ümmetin maslahatını gözeten ve şûrâ yoluyla seçilen bir siyasi liderliği ifade ederken, Şii düşüncede İmamet, masum ve Allah tarafından tayin edilmiş bir dini-siyasi otoriteyi temsil etmektedir. İmamet kavramına verilen bu alternatif anlamların arka planında, İslam'ın ilk dönemlerinde yaşanan halifelik mücadelesi ve siyasi otoriteyi kimin temsil edeceğine dair çekişmelerin büyük bir rol oynadığı açıktır. Bu bağlamda, imamet meselesi, yalnızca dini bir otorite tartışması değil, aynı zamanda siyasi ve politik

⁴⁶ Sibel Kaya, *Mu'tezile'de "Vücûb Alellah" Düşüncesi* (Erciyes Üniversitesi, Doktora, 2020), 11.

⁴⁷ Kâdîkudât Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/65-67.

⁴⁸ Kâdîkudât Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/68; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, 6-A/43.

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, 6-A/44.

⁵⁰ Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî el-Haneffî Ebû'l-Bekâ', *el-Kulliyât*, thk. 'Adnân Dervîş, Muhammed el-Misrî (Beyrut: y.y., ts.), 930; el-Curcânî, *Kitâbu't-Ta'rifât*, 250.

⁵¹ Seyfüddîn el-Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fi Usûli'd-dîn*, ed. Ahmed Muhammed Mehdi (Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Vesâik'l-Kavmiye, 2002), 2/164.

çıklarlarla şekillenmiş bir kavram olarak İslam dünyasında derin bir ayrışmaya neden olmuştur.⁵²

Kavramlara farklı anlamlar verilmesinin sebepleri arasında disiplinler arasındaki ideolojik saf tutuş da önemli bir etken olarak değerlendirilebilir. Kelam ilminin oluşum sürecinden itibaren, her grup kendi konumunu karşı gruba göre belirleyip tavır almıştır. Bu ideolojik yaklaşım, çeşitli sosyal, politik ve kültürel etmenlerle ilişkilidir. İdeolojik saf tutuşun arkasındaki temel motivasyonlar arasında ideolojik tutarlılık ve kimlik duygusu önemli bir yer tutar. Bir grup üyesi, belirli bir ideolojiyi benimseyip savunarak kendi kimliğini bu ideoloji üzerinden şekillendirir. Ayrıca, ideolojik saf tutuş, genellikle çatışma ve rekabetin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Farklı ideolojilere sahip gruplar arasında çıkar çatışmaları, güç mücadeleleri veya ideolojik anlaşmazlıklar, grupların kendi ideolojilerini daha belirgin bir şekilde savunmalarına ve diğer gruplara karşı saf tutmalarına neden olabilir.⁵³ Bu ideolojik saf tutuş, ekollerin kendi fikirlerini vahye kabul ettirme çabasıyla sonuçlandığı gibi, terimlerin farklı yorumlanmasına da yol açmıştır.⁵⁴ Öyle ki özellikle Yeni İlmî Kelam döneminde kelamın çağın ihtiyaçlarına cevap veremediği düşüncesi de ayrıca bu ideolojik saf tutuşun neticesi olarak oluşan çatışmacı kültüre bir cevap olmuştur. Örneğin Kur'ân-ı Kerim'de geçen *âl* ve *ehl* ifadelerinin Şia'nın ideolojik yaklaşımı sonucunda karizmatik bir anlam kazanması ve oradan söz konusu ifadelerin imamet düşüncesine delil kabul edilmesi kavramlara ideolojik yaklaşımın en belirgin örneklerinden biridir.⁵⁵

2.3. Kültürler ve Dinler Arası Etkileşimler

Bilim dallarında kavramlar ve terimler oluşturulurken, temelde herkes tarafından kabul edilebilecek ortak bir bilgi tabanı oluşturmak amaçlanır.⁵⁶ Aslında bu bağlamda toplulukların, milletlerin kavram, terim veya ıstılah oluşturması medeniyet yolculuklarının bir göstergesi konumundadır.⁵⁷ Çünkü topluluklar olduğu andan itibaren yaşamlarını devam ettirdikleri süre içerisinde bir takım kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasi oluşumlar yaşarlar ve bu yaşadıkları süreçler sonucunda değişimler geçirirler. Bu serüven esnasında topluluklar başta düşünce dünyası olmak üzere her

⁵² Veysi Ünverdi, "İmâmiyye Şiası'nın İmâmet Teorisinin İtizalî ve Sünnî Eleştirisi", *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (20 Ekim 2019), 115-142; Mehmet Mehdi Demirel, "Ehl-i Sünnet'te İmâmet Anlayışı: Eş'arî Ve Mâtürîdîlik Örneği", *Kur'ân ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 3/1 (30 Mart 2023), 98-109; Mehmet Kubat, "İtikadî Mezheplerin İmâmet Tasavvuru", *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2018), 26-37.

⁵³ Muhit Mert, "Kelâmî Tartışmaları Kur'ân Ayetleriyle Temellendirmenin İçerdiği Sorunlar", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002), 218-219.

⁵⁴ Ahmet Bağlıoğlu, "Mezhepsel Çoğulculuk ve Temelleri", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (30 Haziran 2010), 84.

⁵⁵ Sönmez Kutlu, "'Ehl-i Beyt' Sembolik Kapitalinin Tarihî Süreç İçinde Semerelendirilmesi", *İslâmiyât* III/3 [Din istismarı özel sayısı] (2000), 105 vd.

⁵⁶ Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz, *el-Beyân fî't-tebyîn* (Kahire: Mektebet'u l-Hâncî, 1998), 1/131.

⁵⁷ Akbaş, *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*, 4.

durumlarını kavramlar veya ıstılahlar üzerinden tanımlarlar. Bu noktada terimlerin oluşumu toplulukların medeniyet süreçleriyle eş değer ilerler. Toplumsal ve kültürel bağlamlar, kavramsal oluşumda ve farklılaşmasında belirleyici bir rol oynar. Bu durum aslında sosyoloji ile dil arasındaki ilişkinin de bir gereğidir. Dil ve toplum arasındaki karşılıklı şekillendirme süreci, dilin toplumsal yapının hem bir yansıması hem de bir aracı olduğunu gösterir. Toplumun normları, değerleri ve güç dinamikleri dilde somutlaşır; örneğin, belirli ifadelerin, deyimlerin ve kelimelerin kullanımı toplumsal statü ve kimlik hakkında ipuçları verir. Ayrıca, dil toplumsal değişimin aracıdır; toplumsal hareketler, değişen normlar ve yeni düşünceler dil yoluyla ifade edilir ve yayılır. Bu süreçte, dilsel yenilikler toplumsal dönüşümlerin habercisi olabilir. Dolayısıyla, dil ve toplum arasındaki ilişki dinamik ve çift yönlüdür, her biri diğerini sürekli olarak etkiler ve dönüştürür.⁵⁸

Kelam ilmi içerisinde ortaya çıkan fırkaların veya bu fırkalar içerisinde görüşlerini inşa eden ulemanın meseleler karşısında oluşturmuş olduğu çözümlerin, ortaya koymuş olduğu görüşlerin bulundukları dönemin siyasi, sosyal ve çevresel etkilerinden ayrı düşünmek mümkün değildir.⁵⁹ Bu disiplin, belirli tarihi, toplumsal ve siyasi koşullar altında gelişmiş, buna bağlı olarak kavramlar da tarihsel süreçte toplumsal, kültürel ve politik dinamiklerin etkisiyle evrilmiş ve dönüşmüştür.⁶⁰ Özellikle İslam coğrafyasının genişlemesiyle Müslümanların karşılaştığı teolojik ve siyasi meydan okumalar problemi artırmış; dolayısıyla bu problemlere verilecek cevaplarda kullanılacak kavramların/ıstılahların daha güçlü olması gereği hissedilmiştir.⁶¹ İslam'ın genişlemesi, farklı coğrafyalarda karşılaşılan kültürel ve entelektüel birikimlerin İslam düşüncesine dahil edilmesine imkan tanımıştır. Bu etkileşim, Kelamî kavramların yeniden şekillendirilmesine, genişletilmesine ve alternatif bağlamlarda yeni anlamlar kazanmasına zemin hazırlamıştır.

Sosyal ve kültürel dönüşüm süreçlerinde fetihler, İslam toplumunun yapısını dönüştüren önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Hz. Ömer dönemiyle birlikte fetihlerin yaygınlaşması, İslam toplumuna yeni kültürlerin dahil olmasını hızlandırmış, mevâlî sınıfının büyümesiyle değişik kültürel ve entelektüel birikimlere sahip bireyler İslam toplumu içinde önemli bir yer edinmiştir. Bu durum, doğal olarak, İslam düşüncesi ve kelam alanında kavramların yeniden şekillenmesine ve dönüşmesine zemin hazırlamıştır. Bu kültürel etkileşim, hem kelami meselelerin ele alınış biçiminde hem de kavramların anlam dünyasında köklü değişimlere neden olmuştur.⁶² Örneğin, sıfatlar tartışmasında İslam kelamında “şey” anlamında kullanılan “meâni” teriminin,

⁵⁸ Pierre Bourdieu, *Language and Symbolic Power*, ed. John Thompson, çev. Gino Raymond - Matthew Adamson (Oxford: Basil Blackwell Ltd, 1991), 37 vd.; William Labov, *Sociolinguistic Patterns* (America: University of Pennsylvania, 1972), 183-185.

⁵⁹ Kazanç, “Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler”, 180.

⁶⁰ Kazanç, “Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler”, 183-188.

⁶¹ Galip Türkan, “Ehl-i Sünnet Kelamında Soyutlama ve Kavramsallaştırma Süreci -Ebû Hanife Örneğinde Bir Değerlendirme-”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (01 Aralık 2016), 106-107.

⁶² Aydın, “Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü”, 14.

Hristiyan teolojisindeki “pragma” kavramıyla örtüştüğü dikkat çekmektedir. Bu kavramsal benzeşme, İslam fetihleri sonrası kültürlerle girilen entelektüel etkileşimlerin bir sonucudur. Meâni terimi, bu etkileşim sürecinde “şey” ve “sıfat” kavramlarının karşılığı olarak İslam kelimasında kullanılmaya başlanmıştır. Aynı şekilde, “sıfat” kavramı da Kur’ân-ı Kerim’de doğrudan Allah’a isnat edilmemekle birlikte, zamanla İslam kelimasında Allah’ın isim ve niteliklerini açıklayan bir terim haline gelmiştir. Kur’ân’da “vasafe” fiili üzerinden kullanılan tanımlayıcı ifadeler, daha sonra sıfat kavramıyla kavramsallaştırılarak ilahî sıfatların tartışılmasında anahtar bir rol oynamıştır. Bu gelişim, İslam fetihleriyle artan kültürel ve entelektüel etkileşimlerin kelami düşünce üzerindeki derin etkilerini gözler önüne sermektedir.⁶³

İslam’ın erken dönemlerinde, Müslümanlar inançlarını savunmak ve dış tehditlere karşı korumak amacıyla teolojik bir sistem inşa etme ihtiyacı duymuşlar ve bu ihtiyaç, kavramların netleştirilmesi ve İslam teolojisi içinde tutarlı bir şekilde yer almasını zorunlu kılmıştır. Örneğin Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgelerde siyasi iktidarı elinde bulunduran Müslümanlar, Hz. İsa’nın doğası hakkındaki tartışmalarla karşılaşmışlar ve bu tartışmalar, Müslüman düşünürleri varlık, özellikle de yaratıcının mahiyeti üzerine derinlemesine düşünmeye sevk etmiştir. Hristiyan teolojisinde yoğun biçimde tartışılan Hz. İsa’nın doğası meselesi, Müslüman düşünürlerin dikkatini, yaratıcıya atfedilen sıfatların ve bu sıfatların mahiyetinin tartışılmasına yöneltmiştir. Bu bağlamda ilâhî sıfatlardan biri olan “kelâm” sıfatı etrafındaki tartışmalar da aslında bu kültürel ve entelektüel etkileşimin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sıfatlar bağlamında ortaya çıkan tartışmalar ve kavramsal farklılaşmalar, sonraki dönemlerde İslam düşüncesinin özgün yöntem ve içerik yapısını yansıtsa da İslam medeniyetinin sınırlarının genişlemesiyle Grek felsefesi, Yahudi ve Hristiyan düşüncesindeki kavramsal tartışmalarla karşılaşmasının bir sonucu olarak, yani kültürel etkileşimlerin ürünü olarak ele alınabilir. Bu bağlamda, sıfatlar eksenindeki bu tartışmalar, İslam düşüncesinin kendi özgün çerçevesini kurarken dış etkilerle girdiği etkileşimi ve bu etkileşimden doğan kavramsal dönüşümleri anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.⁶⁴

Özellikle *mihne* döneminde daha da artan ilahi kelamın yapısı hakkında şekillenen bu tartışma, Kur’ân’ın lafızları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu dönemde Hanbeliler ile Mu‘tezile arasında ortaya çıktığı görülen ayrışmada Mu‘tezile Kur’ân’ın lafızlarının yaratılmış olduğunu savunurken Hanbeliler ise bu lafızların kıdemini savunmuştur.⁶⁵ Tartışmanın ana konusu, “kelam” kavramına getirilen tanımlamalardır. Ancak bu tanımlamalar, dilsel unsurlar, mezhebî aidiyetler ve dönemin tarihsel süreciyle yakından ilişkilidir. “Kelam”ın tanımlarında Ehl-i Sünnet ile Mu‘tezile arasında iki ayrım söz konusudur. Mu‘tezile *kelamı* tanımlarken sözün dış dünyadaki karşılığından hareket ederek onu ses ve harflerden oluşan bir yapı olarak kabul eder. Ehl-i Sünnet ise sözü, konuşan kişinin iç âlemindeki

⁶³ H. Austryn Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, çev. Kasım Turhan (İstanbul: Kitabevi, 2001), 89-91.

⁶⁴ Wolfson, *Kelam Felsefeleri*, 107-109.

⁶⁵ Ebü'l-Hasan el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn* (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019), 821.

düşüncesi olabileceğine dikkat çekerek *kelamı* nefisteki mana olarak tanımlar.⁶⁶ Ehl-i Sünnet, lafızları temelde ifade aracı olarak kabul etmekte *kelamı* ise bu ifade tarzını ortaya koyan kişinin zatıyla kaim sıfatı olarak düşünmektedir.⁶⁷ Yapılan tanımlamalara binaen Allah'ın zatıyla kaim ezeli sıfat olarak kabul edilen Kelam; ses ve harflerden olmayan ancak kelamın teaaluk ettiği bütün hallere tealluk eden bir olgudur.⁶⁸ Yani her ne kadar şahid âlemde kelam ses ve harflerden oluşsa da ilahi Kelam boyutunda *kelam* konuşamama anlamındaki eksikliğin zıttı bir sıfat olarak tanımlanmıştır. Bu tanımda dikkat çeken husus, gayp âlemini anlamada şahid âleminden hareket edilmesi ve konuşamama anlamında sükutun şahit âlemde olduğu gibi bir eksiklik olarak görülmesidir. Buradan hareketle ezelde Allah'ın mütekellim olması ortaya çıkmaktadır.⁶⁹ Mu'tezile mezhebi *kelam* kavramına Ehl-i Sünnetin karşısında bir tanımlama getirmiştir. Bu bağlamda kelam genel söyleme göre insan zihninde oluşan bir mana olmayıp ses ve harflerden oluşan bir oluşumdur.⁷⁰ Mu'tezile bunu dile getirirken “*kıyâsu'l-ğâib ale's-şahid*” düşüncesinden hareket ederek ilahi Kelamın şahid âlemdeki aklın kavrayabileceği kelam cinsinden olduğunu söyler.⁷¹ Bu tanımlamalarına binaen kelamın nefsi boyutunu yani kelamın mana boyutunu kabul etmemektedir. Mu'tezile, Ehl-i Sünnete göre itibari olan kelamın kısımlarını kelamın kendisi kabul ettiğinden ilahi Kelamın yaratılmışlığı görüşünü savunmaktadır.⁷² Mu'tezile'yi “*kelâm*” kavramına söz konusu anlamı vermeyi iten şey ise Kur'an'da Hz. İsa'ya yönelik kullanılan “*kelimetullah*” ifadesinin Hristiyanlar tarafından teslise delil olarak kullanılma ihtimalidir.⁷³

Bu bağlamda, kavramların şekillenmesinde dini, kültürel ve entelektüel etkileşimlerin nasıl belirleyici olduğu, özellikle İslam coğrafyasının genişlemesiyle ortaya çıkan teolojik ve entelektüel meydan okumalarla daha da netlik kazanmıştır. Bu meydan okumalara karşı geliştirilen kelâmî çözümler, sadece içsel bir teolojik gelişim değil, aynı zamanda dışsal kültürel etkileşimlerin bir yansıması olarak da değerlendirilebilir. Ancak konuya bu kavramsal tanımları aşan bir perspektifle bakıldığında İslam düşünce tarihinde önemli bir tartışma alanına dönüşen ve birçok acı olayın yaşanmasına sebep olan “ilahi kelâm” tartışmasının ortaya çıkan olaylar kadar derin olmadığı fark edilecektir. Çünkü her iki mezhep de Allah'ın konuşamama gibi bir eksiklikten münezzeh olduğunu kabul etmekle birlikte, ilahi kelâmın mahiyetine dair tanımlar geliştirmiştir.

⁶⁶ Sinan Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı* (İstanbul: İnsan Yay., 2008), 33.

⁶⁷ Ebü Mansür Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, thk. Fetḥullâh Ḥalîf (ʿEl-ʿİskenderiyye: Dâru'l-Câmiʿâti'l-Mısıriyye, 1431), 117.

⁶⁸ el-Âmidî, *Ebkârü'l-Efkâr fî Usûlu'd-dîn*, 1/353.

⁶⁹ Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, 39.

⁷⁰ Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, 825.

⁷¹ Kâdîkudât Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 1/79.

⁷² Öge, *İlâhî Kelâmın Yapısı*, 44.

⁷³ Hannâ el-Fahûrî - Halîl el-Cer, *Târihu'l-felsefeti'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1993), 1/148.

2.4. Metodolojik Farklılıklar

Kavramların oluşumunda ve farklılaşmasında etkin olan unsurlardan biri de ekollerin metodolojik farklılıklarıdır. Kelam ilmi, İslam düşüncesinin en temel ve dinamik disiplinlerinden biri olarak, tarih boyunca çeşitli mezhepler ve düşünce ekolleri tarafından değişik şekillerde yorumlanmış ve geliştirilmiştir. Bu süreçte, mezhepler ve ekoller, İslam'ın temel inanç esaslarını savunmak ve açıklamak için geliştirdikleri metotlarla kavramlar oluşturmuşlar ve yorumlamışlardır. Bu yorumlar yorumlar, kelamî tartışmalarda derin kavramsal ayrışmalara neden olmuştur.

Vahiy, İslam düşüncesinde bilginin en üstün kaynağı olarak kabul edilir. Bu nedenle de Kelamî kavramların temelini oluşturan başat unsurdur. Vahyin sunduğu bilgiler, mutlak hakikatin ifadesidir. Bu bilgilerin kavramsal düzeyde anlaşılması, Kelamcılarının en temel hedeflerinden biridir. Vahyin yanı sıra, akıl da Kelam ilminde önemli bir epistemolojik kaynak olarak işlev görür. Akıl, vahyin sunduğu bilgilerin anlaşılması ve yorumlanması sürecinde vazgeçilmez bir araçtır. Bu süreçte akıl ile vahiy arasında kurulan denge, Kelamî kavramların oluşumunda ve bu kavramların mezhepler arası farklılaşmasında belirleyici olmuştur. Özellikle tekvin sürecinde oluşan Kelami kavramlar daha sonra her ekolün anlayışına göre tahdîd sürecinde şekillenmiştir. Ancak söz konusu şekillenme bu kavramları kullanan bütün gruplarda aynı şekilde cereyan etmemiştir. Her ekol içerisinde kavramın oluşumu, tanımlanma süreci farklılık arz etmiştir.⁷⁴ Başta Kelam ilmi olmak üzere İslam ilimleri alanında ıstılahlar/terimler oluşturulurken kelimenin Kur'an bağlamında olduğu anlam tabii ki dikkate alınmıştır. Ancak bunun yanında ıstılahlar için oluşturulmuş veya anlamlandırılmış lafızlar, belli bir düşünce grubunun metodolojisine uygun olarak fikirlerini aktarmak için teşekkül ettiğinden belli ölçüde yeni olarak belirlenmiş lafızlardır.⁷⁵ Bunun yanında Kelam ilminde metodolojinin oluşumunda etki eden birtakım felsefi akımlar Kelamî tartışmalar üzerinde derin etkiler yaratmış, bu da Kelamî kavramların yeniden ele alınmasına, yorumlanmasına ve bazı durumlarda tamamen yeni kavramların geliştirilmesine neden olmuştur. Bu felsefi etkiler, çeşitli mezheplerin metodolojik yaklaşımlarında belirginleşmiş ve Kelamî terimlerin yorumlanma biçimlerini derinden etkilemiştir.

Metodolojik farklılıklar, örneğin mezhepler arasında adalet kavramının tanımlanmasında belirgin ayrışmalara yol açmıştır. Eş'arî düşüncesinde değer kaynağı şer'i temele dayandırılırken,⁷⁶ Mu'tezile'de ise değer, ontolojik bir unsur olup varlığa bağlı şeyler üzerinden tanımlanmıştır. Bu metodolojik bakış açısının sonucu olarak Eş'arî düşüncesinde adalet, "Allah'ın mülkünde dilediği gibi tasarrufta bulunması" olarak

⁷⁴ İhsan Fazlıoğlu, "İslâm Medeniyetine İlişkin Bir Kavram Okuması: 'İlmü'd-Dünyâ' ve 'İlmü'd-Dîn'", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (01 Haziran 1996), 223.

⁷⁵ Karadağ, "Kelâm ilminde İstılah ve Medeniyet Tasavvuru", 205.

⁷⁶ 'Ebu'l-Hasan 'Ali b. İsmâ'il el-Eş'ârî, *Kitābu'l-Lum'a' fi'r-Red 'alâ Ehli'z-Zey ve'l-Bid'a*, thk. Hammûde Ğurābe (Kāhire: Matba'atu Mısır, 1955), 117.

tanımlanırken, bu tanım Allah'ın mutlak egemenliğini ve iradesini vurgulamaktadır.⁷⁷ Çünkü onlara göre adalet ilahi iradenin tecellisidir. Buna karşılık, Kâdî Abdülcebbar'ın temellendirdiği Mu'tezili metodoloji, hakikatlerin şehadet ve gayb âlemlerinde değişmeyeceği prensibine dayanmaktadır. Bu bağlamda Kâdî Abdülcebbar, adaleti hem Allah hem de insan için “başkalarının haklarını tam olarak yerine getirmek ve onlara ait olanı iade etmek” şeklinde tarif etmiştir.⁷⁸ Bu tanım, adaletin evrensel bir ilke olduğu ve hem insan hem de ilahi düzlemde aynı şekilde işlediği görüşüne dayanır. Bu iki yaklaşım, metodolojik farklılıkların mezhepler arasındaki adalet kavramına nasıl yansıdığını açıkça ortaya koymaktadır. Eş'arîler, adaletin ilahi iradenin mutlaklığına dayandığını savunurken, Mu'tezililer adaleti ahlaki ve rasyonel bir çerçevede, insan ve Allah için ortak bir ilke olarak değerlendirmişlerdir. Bu farklılık, mezheplerin teolojik önceliklerine ve metodolojik yaklaşımlarına dayalı olarak adalet kavramını nasıl tanımladıklarını göstermektedir.

Sonuç

Kavramların özgünlüğü ve içeriği, disiplinlerin temel yapı taşlarını oluşturur ve her disiplin kendi özgün terimlerini geliştirir. Mezheplerin; inanç, ibadet ve ahlak gibi dinî hükümleri anlama şekilleri bu kavramlar üzerine inşa edilir. Bu süreçte, mezheplerin dini hükümleri yorumlama ve uygulama biçimleri, kendi kavramsal çerçevelerine ve terminolojilerine dayanır. Ancak, ekoller kavramları oluştururken aynı usulü takip etmediklerinden, aynı kavrama değişik anlamlar verebilirler. Bu noktada, özellikle dilin yapısı, sosyal-siyasi çevre, metodolojik farklılıklar ve ideolojik tutumlar bu ayrışmada önemli rol oynar. Dilin yapısı, bir kavramın nasıl tanımlandığını ve anlaşıldığını belirlerken, sosyal ve siyasi çevre, bu kavramların nasıl kullanılacağını ve yorumlanacağını etkiler. Bir toplumun siyasi yapısı veya ideolojik eğilimleri, dini kavramların anlamlandırılmasında ve uygulanmasında belirleyici olabilir. Aynı zamanda, tarihsel bağlam da kavramların evriminde kritik bir rol oynar; zamanla değişen sosyal, politik ve kültürel dinamikler, dini kavramların yeniden yorumlanmasına ve alternatif şekillerde anlaşılmasına yol açabilir. Böylece, disiplinler arası etkileşim ve dilin çok yönlü kullanımı, kavramların zenginliğini ve çeşitliliğini artırır, fakat aynı zamanda bu kavramların anlamlarında ve uygulanışında farklılıklar doğurur.

Kelâm ekolleri arasındaki tartışmalar, büyük ölçüde kavramların alternatif anlamlandırılmasından kaynaklanan anlaşmazlıklar üzerine şekillenmiştir. Diğer bir ifade ile kavramlar, tüm veçheleriyle mezhep ihtilaflarının taşıyıcıları konumundadır. Kavramların çok anlamlılığı, dilin doğasından kaynaklanan bir özelliktir ve bu çok anlamlılık, mezheplerin kendi inanç ve görüşlerini şekillendirirken karşılıklı yanlış anlamaları artırmıştır. İslam düşüncesinin erken dönemlerinde, siyasi ve kültürel çatışmaların etkisiyle temel kavramların değişik şekillerde yorumlanması, mezheplerin

⁷⁷ İbn Fûrek, *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, 141.

⁷⁸ Kâdîkudât Abdülcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*, 2/9.

oluşumunda ve gelişiminde belirleyici olmuştur. Bu süreçte, her mezhep kendi terminolojisini ve kavramsal çerçevesini oluşturmuş, bu da mezhepler arası iletişimi ve ortak bir zeminde buluşmayı zorlaştırmıştır. Dilsel ve kavramsal farklılıklar, teolojik tartışmaların derinleşmesine ve zamanla daha keskin hatlarla ayrılan mezheplerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca, siyasi ve kültürel ortam, kelâm ekollerinin gelişiminde ve kavramların yorumlanmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu bağlamda, mezhepler arası rekabet ve karşılıklı eleştiriler, kelâm ilminin ve İslam düşüncesinin zenginleşmesine katkıda bulunmuş olsa da aynı zamanda ortak bir teolojik zeminin oluşturulmasını da zorlaştırmıştır.

Kelâm ilminin önemli kavramları olan kelim, vücûb alellâh, adalet, sıfat ve imamet gibi terimlerin örneklem olarak değerlendirildiği bu çalışmada, İslam düşüncesinde mezhepler arasındaki tartışmaların doğru anlaşılabilmesi için bu terimlerin anlamlarına dikkat edilmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, tarihsel süreç içinde bu kavramların geçirdiği evrim ve mezheplerin bu kavramlara yüklediği anlamlar açıklığa kavuşturulmalıdır. Mezheplerin tartıştığı konuların üzerine inşa edildiği kavramlar aydınlatılmadan, bu mezheplerin görüşlerini anlamak mümkün olmayacak ve büyük bir kargaşa doğacaktır. Dolayısıyla, İslam düşüncesindeki mezhepsel ayrışmaları ve tartışmaları anlamak ve çözümlemek için, kavramların tarihsel evrimini ve mezheplerin bu kavramlara yüklediği anlamları doğru bir şekilde analiz etmek gereklidir. Söz konusu analizler yapıldığında aralarında büyük ayrılıklar görülen ekollerin temelde birçok konuda aynı şeyi ifade ettiği görülecektir.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Fikrullah Çakmak

Finansman / Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1975.
- Akbaş, Rıfat. *Arap Gramerinde Kavram ve Terminoloji Sorunu*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Doktora, 2018.
- Aksan, Doğan. *Her Yönüyle Dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Akşehirli, Soner. *Edebiyat Öğretiminde Terim Sorunu*. İzmir: Ege Üniversitesi, Doktora, 2008.
- Ali Kuşçu, Alâeddin Ali. *Unkûdü'z-zevâhir*. thk. Ahmed Affi. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2001.
- Âmidî, Seyfuddîn el-. *Ebkârü'l-efkâr fî usûlu'd-dîn*. ed. Ahmed Muhammed Mehdî. 5 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Kutubi'l-Vesâiki'l-Kavmiye, 2002.
- Apaydın, H. Yunus. "Fıkıh Terimlerinin Oturduğu Teorik Çerçeve ve Terminolojiye Riayetın Önemi". *İslâmî Araştırmalar (Dergi)* XIX/1 [İslâmî ilimlerde Terminoloji Sorunu-I-] (2006), 133-136.
- Arslan, Kıyasettin. "Arap Dilinin Kelam İlmi Problemleriyle Olan İlişkisi". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (15 Mart 2022), 264-286.
- Aslan, İbrahim. "Kelâmulullah Tartışmalarının Dilbilimsel İçeriği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51/1 (01 Nisan 2010), 131-150.
- Audi, Robert (ed.). *The Cambridge Dictionary Of Philosophy*. New York: Cambridge University Press, Second Edition., 1999.
- Aydınlı, Osman. "Mezheplerin Oluşum Sürecinde Mevâlî'nin Rolü". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (30 Haziran 2003), 1-26.
- Ayık, Hasan. "Felsefi Kavramların Oluşmasında Farabî'nin Rolü". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7-8 (30 Aralık 2005), 77-94.
- Bağlıoğlu, Ahmet. "Mezhepsel Çoğulculuk ve Temelleri". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (30 Haziran 2010), 0-0.
- Bahşi, Turan. "Mezhebî Aidiyetler Bağlamında Mu'tezile'nin Arap Dilini Kullanımı". *Turkish Academic Research Review* 6/1 (25 Mart 2021), 253-292.
- Barlak, Muzaffer. "İslâm İlim Tarihi İçinde Kelam Disiplininin Oluşum Ve Gelişim Merhaleleri". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 14/2 (10 Eylül 2016), 480-508.
- Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power*. ed. John Thompson. çev. Gino Raymond - Matthew Adamson. Oxford: Basil Blackwell Ltd, 1991.
- Bulğen, Mehmet. "Klasik Dönem Kelâmında Dilin Gücü". *NAZARİYAT İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi* 5/1 (2019), 37-79.
- Bulut, Ali. "Nahiv Terimlerinin Ortaya Çıkış Süreci". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 8/3 (01 Haziran 2008), 89-104.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Dini Gruplaşmanın Doğası: Kişilikler, Zihniyetler, Cemaatler, Mezhepler". *İlahiyat Akademi* 5 (15 Temmuz 2017), 37-58.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr. *el-Beyân fi't-tebyîn*. 4 Cilt. Kahire: Mektebet'ü l-Hâncî, 1998.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2005.
- Curcânî, Alî b. Muhammed es-Seyyîd eş-Şerîf. *Kitâbu't-tarîfât*. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- Çam, Elmas Gülhan. "Bâkılân'de Bir Delillendirme Yöntemi Olarak Luğavî İstidlal". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2018/1/40 (30 Haziran 2018), 217-234.
- Çınar, Bayram. *Din-siyaset ilişkisi açısından Me'mun dönemi mihnesi*. Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Doktora, 2019.
- Çınar, Bayram. "İslam Geleneğinde Mezhepleşme Algısı ve Mezhep Olgusu". *Akademik-Us* 4/2 (30 Aralık 2020), 43-70.
- Daşkiran, Yaşar. *Arapçada Terim ve Terim Türetme Yolları*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Doktora, 2010.
- Deliser, Bilal. "Müteşâbihü'l-Kur'an'la İlgili Bir Tasnif Önerisi ve Müteşâbihlik Üzerine Yapılan Dil Tartışmaları". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/1 (15 Haziran 2014), 5-35.
- Demirci, Kadir - Azzan, Muhammed Yahya Salim. "Mezhep Çatışmalarının Sebepleri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/9 (30 Aralık 2018), 7-39.
- Demirel, Mehmet Mehdi. "Ehl-i Sünnet'te İmâmet Anlayışı: Eş'arî Ve Mâtürîdîlik Örneği". *Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi* 3/1 (30 Mart 2023), 96-113.

- Doğan, Hüseyin. “İslâm Düşüncesinde İtikâdî Mezheplerce Benimsenen Dil Anlayışları”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (15 Aralık 2012), 1-24.
- Durguti, Abdylkader. “Hilafet Tartışmalarının Siyasi Mezheplerin Oluşumuna Etkisi”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (15 Aralık 2016), 149-176.
- Ebü'l-Bekâ, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Kefevî el-Haneî. *el-Kulliyât*. thk. Adnân Dervîş, Muhammed el-Mısrî. Beyrut: y.y., ts.
- Eş'arî, Ebü'l-Hasan. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2019.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasan. *Kitâbu'l-Luma' fi'r-red alâ Ehli'z-Zey ve'l-Bida*. thk. Hammûde Ğurâbe. Kâhire: Matbaatu Mısır, 1955.
- Fahûrî, Hannâ el- - Cer, Halîl el-. *Târîhu'l-felsefeti'l-Arabiyye*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1993.
- Fazlıoğlu, İhsan. “İslâm Medeniyetine İlişkin Bir Kavram Okuması: 'İlmü'd-Dünyâ' ve 'İlmü'd-Dîn'”. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 2 (01 Haziran 1996), 217-224.
- Fıĭlalı, Ethem Ruhi. “Mezheplerin Doğuşuna Tesir Eden Sebepler”. *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi [Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi]* 4 (1980), 115-131.
- Haviyye, Rabih b. “İstilah ve Kavram Üzerinden İslam Edebiyatı Okuması”. çev. Ayşenur Torunergil. *Katire: Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi* 9 (2020), 257-298.
- Hizmetli, Sabri. “İtikâdî İslâm Mezheplerinin Doğuşuna İctimâî Hâdiselerin Tesirleri Üzerine Bir Deneme”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXVI (1983), 653-680.
- İbn Fûrek, Muhammed b. Hasan. *Makâlâtü's-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Ahmed Abdurrahman. Kahire: Mektebetu's-Sakâfatu't-Dîniyye, 2005.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. çev. Süleyman Uludağ. 2 Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2009.
- İzutsu, Toshihiko. *İslam Düşüncesinde İman Kavramı*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2008.
- Kâdîlkudât Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse (Mu'tezile'nin Beş İlkesi)*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan. *el-Muĭnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl*. ed. Mahmud Muhammed Kasım, ts.
- Karadaş, Çağfer. “Kelâm İlminde İstilah ve Medeniyet Tasavvuru”. *İslâmî Araştırmalar* XIX/2 [İslâmî İlimlerde Terminoloji Sorunu-II-] (2006), 205-223.
- Karagöz, Numan - Arslan, Hulusi. “Dilin Kökeni ve Teolojik Bağlamı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (31 Aralık 2021), 431-451. <https://doi.org/10.51605/mesned.929586>
- Karagöz, Numan - Arslan, Hulusi. “Kâdî Abdülcebbâr'ın Muvâzaa Savunusu”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10/1 (30 Haziran 2021), 1-13.
- Kaya, Sibel. *Mu'tezile'de "Vücûb Alellah" Düşüncesi*. Erciyes Üniversitesi, Doktora, 2020.
- Kazanç, Fethi Kerim. “Klasik Kelami Tartışmaların Doğuşu ve Gelişimine Etki Eden Faktörler”. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/24-25 (01 Temmuz 2007), 179-227.
- Kubat, Mehmet. “İtikâdî Mezheplerin İmâmet Tasavvuru”. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 7/2 (30 Aralık 2018), 25-41.
- Kurt, Hasan. “İtikâdî Mezheplerin Oluşum Serüveni”. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (01 Haziran 2013), 23-35.
- Kutlu, Sönmez. “‘Ehl-i Beyt’ Sembolik Kapitalinin Tarihî Süreç İçinde Semerelendirilmesi”. *İslâmiyât* III/3 [Din istismarı özel sayısı] (2000), 99-120.
- Labov, William. *Sociolinguistic Patterns*. America: University of Pennsylvania, 1972.
- Lacey, A.R. *A Dictionary Of Philosophy*. London: Routledge, 3rd Edition., 1996.
- Marulcu, Hasan Tevfik. “Ehl-i Sünnet Kelâmı Açısından İlâhî İlim ve 'Lealle' – Kelâm-Belâğat İlişkisi Bağlamında Bir Değerlendirme”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 34 (01 Haziran 2015), 33-45.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Kitâbu't-Tevhîd*. thk. Fethullâh Halîf. El-İskenderiyye: Dâru'l-Câmiâti'l-Mısriyye, 1431.
- Mert, Muhit. “Kelâmî Tartışmaları Kur'an Ayetleriyle Temellendirmenin İçerdiği Sorunlar”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (30 Haziran 2002), 212-232.
- Öge, Sinan. *Allah'tan Âlem'e İlâhî Fiiller*. İstanbul: Araştırma Yay., 2009.
- Öge, Sinan. *İlâhî Kelâmın Yapısı*. İstanbul: İnsan Yay., 2008.
- Önal, Recep. “İtikâdî Mezhepler Arasında Teolojik Etkileşim Bağlamında Mâtürîdî ve Mu'tezile'nin Görüş Farklılıkları”. *Academy Global*.

- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed el-. *Usûlu'd-dîn*. thk. Hans Peter Lens - Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kâhire: El-Mektebetu'l-Ezheriyye li't-Turâs, 2003.
- Sutton, Robert I. - Staw, Barry M. "What Theory is Not". *Administrative Science Quarterly* 40/3 (1995), 371-384.
- Tahânevî, Muhammed b. Alî b. el-Kâdî Muhammed Hâmid b. Muhammed Sâbir el-Fârûkî el-Hanefî et-. *Keşşâfu ıstılâhâtı'l-funûn ve'l-ulûm*. thk. Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996.
- Tanci, Muhammed B. Tavit. "İslâm'da Hilafet ve Mezheplerin Doğuşu". *e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi* 4/1 (17 Nisan 2011), 439-483.
- Türçan, Galip. "Ehl-i Sünnet Kelamında Soyutlama ve Kavramsallaştırma Süreci -Ebû Hanife Örneğinde Bir Değerlendirme-". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 37 (01 Aralık 2016), 105-128.
- Türçan, Galip. "Kelamın Dil Üzerine Kurduğu İstidlal Şekli -Bâkılânînin Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme-". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (01 Aralık 2011), 127-138.
- Ulugöl, Fatih. "Arap Dili İstılâhlarındaki İhtilaflarda Dînî Hassasiyetin Rolü". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XX/2 (2020), 487-508.
- Uyanık, Mevlüt. "Türkiye'deki Kavramsal Kargaşanın Temel Terimleri: 'Din', 'Millet' ve 'Şeriat'". *Yeni Türkiye* IV/23-24 (1998), 2618-2629.
- Ünverdi, Veysi. "İmâmiyye Şiası'nın İmâmet Teorisinin İtizalî ve Sünnî Eleştirisi". *Usul İslam Araştırmaları* 32/32 (20 Ekim 2019), 115-142.
- Weick, Karl E. "What Theory is Not, Theorizing Is". *Administrative Science Quarterly* 40/3 (1995), 385-390.
- Wolfson, H. Austryn. *Kelam Felsefeleri*. çev. Kasım Turhan. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Yıldız, Abdullah. "İstılâhlardaki Anlam Kargaşası Kapsamında İ'tibâr Kavramı ile Şâhid ve Mütâbî Hadis Arasındaki İlişki ve Farklılıklar". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21/36 (2016), 72-111.